

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію

Матвєєвої Наталі Романівни

«Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному комунікативному просторі Києва» (Київ, Тернопіль, 2021. 239 с.), подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі гуманітарних наук

зі спеціальності 035 Філологія

до спеціалізованої вченої ради ДФ 58.053.006 Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Новітню лінгвістичну парадигму вирізняє зміщення акцентів з одноаспектного опису складного мовного механізму до його багатовимірного, почасти міжгалузевого студіювання. Зорієнтованість на комунікативно-прагматичний, антропоцентричний, психо- та соціолінгвістичний параметри дає змогу значно поглибити теорію пізнання мови, з'ясувати низку дискусійних питань, серед яких чільне місце посідає проблема мовної ситуації в Україні. Звісно, розвиток мови та зміни в її системі органічно пов'язані з історією країни, водночас незалежність і нормативні документи, що визначають статус української мови як єдиної державної та інформують про її вільне функціонування в усіх сферах суспільного життя, не дали змоги цілком позбутися російськомовного впливу. Нині питання двомовності актуальне для будь-якого міста України, на жаль, навіть для Києва, хоч столиця мала б бути в цьому плані взірцевою. Тому порушення проблеми українсько-російського білінгвізму та диглосії в сучасному комунікативному просторі Києва абсолютно закономірне, логічне й на часі. Крім того, упродовж тривалого часу не з'явилося інтегрованого дослідження мовної поведінки мешканців столиці. Отож дисертація, яку подала до захисту Наталя Романівна Матвєєва, потрібна й відповідає потребам сьогодення. На користь цього слугує й прогнозування перспектив розвитку мовної ситуації та формулювання рекомендацій для випрацювання мовної політики.

Умотивовуючи актуальність дисертаційної роботи, здобувачка вказує на доцільність вивчення «мовної ситуації Києва й мовної поведінки столичних мешканців із метою виявлення установок, стереотипів і мотивації, що впливають на вибір киянами конкретного мовного коду в різних комунікативних ситуаціях» (с. 15). Тобто головний акцент припадає не просто на опис білінгвізму та диглосії як явищ, а на з'ясування причин їхнього існування, у чому вбачаємо принципову значущість цього дослідження для української лінгвістики. Не менш важливою видається потреба виявити зміни в білінгвальній ситуації столиці, тенденції функціонування української мови в різних сферах суспільного життя. На увиразнення актуальності спрямована скоординованість теми з лінгвістичними напрямками роботи відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України й міжнародного трilaterального проєкту «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією та вирішенням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика та контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії».

Здобувачка структурує свою працю відповідно до встановлених канонів побудови дисертацій. Зокрема, у вступній частині, окрім актуальності, чітко формулює мету, завдання, правильно визначає об'єкт і предмет дослідження, окреслює джерельну базу, значну частину якої становлять матеріали самостійно проведених опитувань в університетах столиці та проаналізовані відеотрансляції прямих ефірів на сайті Контактного центру Києва за участю представників Київської міської державної адміністрації. Принагідно зазначимо, що застосована процедура студіювання й експериментальні дані, на нашу думку, використані виправдано та слугують вагомими аргументами для висунення поданих ідей і висновків. Авторську концепцію виявскравлює логічно та вмотивовано сформульована наукова новизна, яка дає змогу зрозуміти, що в дисертації дотримано чіткого алгоритму розв'язання проблем. Належна апробація результатів дослідження й обсяг публікацій, серед яких дві

статті в закордонних виданнях, употужнюють наукову вартість виконаної роботи.

Не порушує традиції структурування праць дисертаційного жанру перший розділ, де знаходимо відповіді на низку близьких за проблематикою питань. Передовсім ідеться про історію вивчення двомовності в закордонній, радянській та новітній українській лінгвістиці (с. 21–23). Про наукову компетентність здобувачки свідчить аналіз теоретичного доробку й експериментальних досліджень із соціолінгвістики та психолінгвістики. Із належною повнотою схарактеризовано термінологічний апарат. Значну увагу зосереджено на багатовекторному тлумаченні поняття *білінгвізм* у зарубіжній і вітчизняній науковій парадигмі та зумовленість існування цього явища психологічними й соціокультурними аспектами (с. 23–28). У традиціях оглядової аналітики подано інформацію про наявні класифікації білінгвізму, передусім ідеться про виділення таких його різновидів, як індивідуальний та масовий, повний і частковий, природний та штучний, симетричний й асиметричний, мінімальний та максимальний, збалансований і незбалансований, пасивний та активний, усний і письмовий, однорідний та неоднорідний, одночасний і послідовний, монокультурний та бікультурний тощо (с. 28–36). Глибока обізнаність із значною кількістю класифікаційних схем, безперечно, свідчить про належну теоретичну підготовку дисертантки. Водночас у цьому фрагменті роботи Наталя Романівна подекуди (особливо на с. 28–35) вдається суто до перерахування видів двомовності, не пропонуючи критичного осмислення матеріалу й власної позиції, що, поза сумнівом, употужнило б її працю загалом та концепцію зокрема. Своє ставлення до висунутих науковцями теорій авторка демонструє наприкінці параграфа у двох невеликих абзацах, коли порушує проблему сплутування понять *білінгвізм* і *диглосія*. Для цього цілком умотивовано послуговується висловленнями на кшталт «не погоджуємося з твердженням А. Є. Карлінського...», «на нашу думку, чиста двомовність у такому розумінні

радше є диглосією...», «так само недоречним, на наш погляд, є популярний поділ білінгвізму за ціннісною орієнтацією...» (с. 35–36).

Принципово правильним вважаємо поданий в окремому параграфі опис диглосії. Нам імпонує те, що Наталя Романівна не оминає дискусійних питань і робить акцент на різнотлумаченнях зазначеного лінгвістичного явища та причинах його існування. Проте, на нашу думку, не зовсім виправдано зосереджує багато уваги на теоріях зарубіжних науковців, натомість здобутки українських дослідників представлені досить обмежено, зокрема згадано одну словникову статтю з видання «Українська мова: енциклопедія» [177] й автореферат Т. М. Бурди «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)» [18]. На цьому тлі ще вирізняється студія «Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія?» [172] за авторством Стефана Узунова – викладача відділення україністики Софійського університету Святого Климента Охридського. Крім того, характеризуючи концепцію американського лінгвіста Г. Клосса, Наталя Романівна чомусь покликається не на його дослідження, а на вказану попереду студію С. Узунова. Звісно, це не впливає на позитивну оцінку цього фрагмента роботи. Загалом він засвідчує, що дисертантка вільно оперує інформацією, поданою в дотичних за проблематикою напрацюваннях, та аргументовано обстоює конкретні вектори власного пошуку, як-от: подає міркування про кваліфікаційні параметри білінгвізму й диглосії на с. 39, обґрунтовано висновкує на с. 40–41 тощо.

На реалізацію першого завдання спрямовані також пункти 1. 5. «Процеси перемикання мовних кодів за білінгвальних умов» та 1. 6. «Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень», де досить вичерпно проаналізовано механізми, мету, причини, різновиди змін мовних кодів і розглянуто їх крізь призму кодового перемикання, когнітивних та ментальних можливостей індивіда. Видається переконливою й логічно вмотивованою заявлена на с. 52 висновкова теза про те, що «білінгвізм на індивідуальному рівні здебільшого є позитивним явищем, позаяк розширює світогляд мовця та поліпшує його

розумові здібності. Загрозливим він стає тоді, коли набуває масового характеру, спричиняючи розкол суспільства за мовною ознакою, яка є однією з основних для єдності нації».

Аналіз мовної ситуації Києва в ретроспекції, розгляд причин і факторів, що її зумовили, – важливе завдання, на розв’язання якого спрямовує свої зусилля Наталя Романівна Матвеева в другому розділі дисертації (с. 55–96). Із оперттям на сучасні наукові здобутки та проєкцію на історико-політичний вимір здобувачка розглядає порушену проблему в різні часові зрізи, починаючи від XI ст. і завершуючи сьогоденням. Авторка справедливо наголошує, що існування диглосії в Україні зумовлене тривалими процесами утисків української мови, масштабною русифікацією, яка відбувалася в різних сферах суспільства, нищенням національного духу з незначним послабленням на короткі періоди. Солідаризуємо з думкою Наталі Романівни про те, що нині, «всупереч декларованості української мовної політики, насправді її не дотримуються, адже досі немає дієвого механізму, який би здійснював контроль над мовними питаннями» (с. 87), хоч тенденції утвердження української мови в статусі державної, звісно, простежуємо, особливо за останні роки російсько-української війни.

Значне зацікавлення викликав третій розділ «Мовна поведінка й мовна свідомість киян у білінгвальній ситуації столиці», який розпочато інформацією про загальну характеристику мовної ситуації в Україні, диференціацію й регіоналізацію нашої держави, особливо в мовному плані. Цілком аргументовано в цьому контексті проаналізовано дані Всеукраїнського перепису 2001 р., результати анкетування, проведеного у 2006 р. в рамках проекту INTAS «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», і найновішого соціолінгвістичного опитування ТОВ «Перша рейтингова система» 2017 року. Наталя Романівна абсолютно виправдано подає діаграми, у яких відбиті всі дані із зазначенням відсоткових показників, що надає переконливості й ваги її висновковим твердженням, а також унаочнює еволюційні вектори ставлення українців

до державної та російської мов (с. 105, 106, 110, 111, 112 і далі). До переваг цієї частини праці додамо ґрунтовний авторський коментар, побудований з акцентом на питання національної єдності та державної безпеки України. Доречним вважаємо й аналіз реальної мовної практики українців, зокрема того, «як відрізняється їхня мовна поведінка під час комунікації з українськомовними й російськомовними співрозмовниками» (с. 107), у формальній та неформальній комунікаціях тощо. На результатах низки анкетувань, проведених упродовж 2000–2019 років, побудовано висновки про тенденції поширення українсько-російського білінгвізму й диглосії в столиці, вирізнено фактори, що впливають на це явище, схарактеризовано мовну поведінку білінгва, проілюстровано її короткими діалогами модераторів і респондентів, зосереджено увагу на тому, як мешканці Києва інтерпретують мовні проблеми.

Від аналізу мовної поведінки та мовної свідомості в проекції на білінгвізм і диглосію Наталя Романівна Матвеева переходить до проблеми двомовності в комунікативному просторі студентів, школярів і держслужбовців. Відповідно до заявлених у вступній частині дисертації двох останніх завдань (четвертого та п'ятого) цей аспект студіювання постає як доречний та необхідний. Водночас виникає питання: чим умотивовано саме такий вибір комунікантів? Розглядаючи його на тлі третього розділу, у якому не йшлося про обмеження за вказаними сферами, інформація про мовну поведінку представників освітньої галузі та держслужбовців видається не зовсім повною, не дає змоги подати цілісну картини функціонування української й російської мов у сучасному середовищі столиці та вияскравити динаміку мовної свідомості киян – представників інших верств суспільства. Висловлюючи коментар до цієї частини праці, водночас розуміємо, що кожен дослідник має право на відстоювання власних переконань, тому сподіваємося на плідну дискусію.

Цілком виправданим задля цілісності й об'єктивності опису білінгвальної мовної ситуації в Києві вважаємо використання даних анкетування, яке покладено в основу фрагмента дисертації, присвяченого проблемі двомовності

в студентському середовищі столиці. Загалом грамотно використавши таку форму роботи та методику кількісних підрахунків, Наталя Романівна зуміла ґрунтовно проаналізувати зібраний матеріал у контексті заявленої в дисертації проблеми. Ознайомлюючи із запропонованою моделлю дослідження, на с. 156 здобувачка зазначає, що питання її соціолінгвістичної анкети перегукувалися з питаннями студентського анкетування 2000 р., із всеукраїнськими масовими опитуваннями 2006 р. і 2017 р. І це не випадково, адже часто авторка не просто подає результати власного анкетування, а зіставляє його з проаналізованими в третьому розділі даними попередніх років, вияскравлюючи певні тенденції у функціонуванні української та російської мов, водночас зосереджуючи увагу на розмежуванні явищ білінгвізму й диглосії. Нам імпонує, що залучено до анкетування столичну молодь різних університетів, факультетів, спеціальностей (філологічних і нефілологічних) і курсів. Правильно обрана методика та достатня кількість респондентів (387 студентів, серед яких 42 % належить до корінних киян) забезпечили отримання загалом об'єктивних результатів і висновків, представлених у формі ґрунтовних теоретичних коментарів та діаграм.

Далі Наталя Романівна вияскравлює динаміку у виборі мови навчання учнів й акцентує на пануванні білінгвізму та диглосії в мовному середовищі багатьох шкіл (с. 172–178). У цій частині дисертації дотримано іншої методики, ніж у попередньому пункті: здобувачка підкріплює свої міркування напрацюваннями інших науковців, висновкуючи, «що середовище в київських школах є білінгвальним, оскільки в межах навчальних закладів активно функціують українська й російська мови, і диглосним, позаяк формальне (на уроках) і неформальне (на перервах і позакласних заходах) спілкування здебільшого диференційовані за мовною ознакою» (с. 175). Перспективу позитивного розв'язання порушеної проблеми випрозорює міркування Наталі Романівни про важливість учителів стати взірцем мовної поведінки для школярів.

Завершує четвертий розділ опис білінгвізму й диглосії в професійному спілкуванні держслужбовців, де авторка, керуючись теоретичними здобутками в цій царині, а також на основі проаналізованих відеозаписів гарячих ліній упродовж січня–квітня 2019 р. за участю представників Київської міської ради простежила, що «реальне спілкування дуже часто відбувається в умовах змішування та перемикання мовних кодів» (с. 179). Уважаємо цілком слухним висновок дисертантки про нагальну потребу постійного використання української мови держслужбовцями й контролювання мовного режиму у сферах офіційної комунікації з метою реального утвердження рідної мови у своєму статусі (с. 188).

Загалом схвалюючи методику, якою скористалася здобувачка в усій дисертації, висловимо міркування, що стосуються суто четвертого розділу. Спонукає до певних роздумів неоднотипність застосованих принципів студіювання. Задля викладу питання про двомовність у студентському середовищі, авторка послуговується анкетуванням. Натомість теоретичний матеріал про білінгвізм і диглосію у сфері середньої освіти ґрунтується на студіюванні результатів опитування інших дослідників, серед яких надано перевагу працям О. М. Данилевської. Для виявлення загальних тенденцій у мовленні держслужбовців використано матеріал відеозаписів гарячих ліній. На нашу думку, переконливіше звучали б висновки, побудовані на дотриманні однакових методичних канонів. Проте висловлене міркування жодним чином не вказує на необ'єктивність, упередженість чи абсолютну незбалансованість четвертого розділу. Радше воно спонукає до дискусії.

Завершують дисертацію самостійні обґрунтовані висновки, скоординовані з її метою та завданнями. Вони віддзеркалюють основні теоретичні засади праці.

У дисертації порушень академічної доброчесності не виявлено.

Належний ступінь новизни, вагоме теоретико-практичне значення, аргументованість висновків і належна апробація засвідчують відповідність дослідження *«Українсько-російський білінгвізм і диглосія в сучасному*

комунікативному просторі Києва» чинним вимогам до праць такого зразка. Наталя Романівна Матвєєва за виконану роботу заслуговує присудження їй наукового ступеня доктора філософії в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Н. М. Костусяк

